

Світлана Ляковська (м. Київ)

доктор історичних наук,
доцент, професор кафедри
теорії та історії держави і права
Національної академії
Служби безпеки України
E-mail: svlask@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

Атрибуція текстів аналітичних оглядів радянських збройних сил (друга половина 1920-х – початок 1930-х років): до вивчення матеріалів Празького архіву

У статті аналізуються дотепер не використані архівні матеріали з фондів української еміграції – огляди стану Червоної армії. Здійснюється атрибуція текстів: на підставі орфографічного, лексико-фразеологічного, стилістичного аналізу, форми викладу, змісту – добору, інтерпретації та аналізу фактів та явищ, наведених в оглядах, зроблена спроба встановити особистісні характеристики автора документів: освітній та професійний рівень, національність, приналежність до політичної течії еміграції.

Ключові слова: Празький архів, еміграція, атрибуція тексту, стратегічна розвідка, Робітничо-селянська Червона армія, Бойова організація О. Кутєпова, Закордонні Вищі військово-наукові курси генерала М. Головіна.

Svitlana Liaskovska (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences,
Associate professor, professor
of Theory and History of State and Lawdepartment,
National Academy of Security Service of Ukraine
E-mail: svlask@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

Authentication of soviet armed forces analytical surveys (second half of the 1920s – early1930s): to thestudy of the Prague archive materials

Abstract. *The purpose* of the article is documents authentication – drawing up personal characteristics of the person or persons, who created them as well as determining the degree of objectivity of the information provided therein.

The research **methodology** is based on linguistic and historical research methods. On the basis of orthographic, lexical and phraseological analysis of texts, as well as anthropological, system, and structural-functional methods, an attempt has been made to draw up the personal characteristics of the author / authors of documents, namely their educational and professional qualifications, nationality, membership in certain organizations of political emigration.

As a **result** of the examination of the texts of the documents, it has been established that the reviews were prepared by military analysts and scientists of the Higher military and scientific training courses of M. Holovin on the basis of intelligence, obtained legally and illegally by members of O. Kutepov militant organization or Russian All-Military Union.

Practical significance and prospects of further studies. Analytical documents from the collection of Prague Archives on the state and prospects of development of the USSR Armed Forces as a probable strategic adversary, which were introduced to the scientific circulation for the first time, **testify** to the high level of strate-

gic intelligence of white émigré organizations, objects and directions of their activity. They also allow *to expand the base of sources* to study the system of recruitment, military, technical and logistics support of the Workers' and Peasants' Red Army, qualitative characteristics and principles of selection of officer corps, and to analyze the problem of interaction between the commanders and political leadership of the army, etc.

Key words: Prague Archives, emigration, text authentication, strategic intelligence, the Workers' and Peasants' Red Army, O. Kutepov militant organization, Foreign higher military and scientific training courses of M. Holovin.

Упродовж останніх десятиліть у вітчизняній історичній науці відбуваються значні трансформації, зумовлені переосмисленням минулого України, застосуванням нових методологічних підходів, розширенням доступу до архівних джерел та введенням до наукового обігу раніше не досліджених документів.

Серед архівних матеріалів, інформаційний потенціал яких більшістю істориків використаний ще не повною мірою, є великий масив документальної спадщини української еміграції. Йдеться, передусім, про документи так званого Празького українського архіву. Ці матеріали утворилися внаслідок діяльності численних організацій та установ, заснованих українцями на еміграції, та відклалися в архівосховищах, що перебували на території Чехословаччини.

Вивезений після Другої світової війни до СРСР, цей архів на сьогоднішній день залишається найбільшим зібранням документів української еміграції міжвоєнного періоду. Серед архівних документів виділяється декілька колекцій, які поділяються за фондоутворювачами чи місцем зберігання історичних пам'яток. Сьогодні основними місцями їх зберігання в Україні є: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України); Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного

(ЦДКФФА України). Окремі групи документів зберігаються в обласних державних архівах.

Проте лише на межі 1980-1990-х рр. розпочався процес їх розсекречення та наукового опрацювання. Водночас почали з'являтися публікації українських і зарубіжних науковців, де аналізувалися архівні колекції¹ та досліджувалася історія створення та діяльності українських архівних осередків в Європі у міжвоєнний період².

Докладно вивчала долю архівних колекцій української еміграції, а саме їх переміщення з країн Європи до СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнні роки, основні етапи передачі сформованих фондів і колекцій до архівів України й Росії, сучасні місця їх зберігання українська дослідниця М. Палієнко, яка присвятила цій темі докторську дисертацію.³

Першою ж науковою працею, де були використані документи з українських емігрантських колекцій, та проаналізовані ці документи з точки зору джерельної бази діяльності спецслужби екзильного уряду УНР, стала монографія Т. Вронської та В. Сідака, яка побачила світ у 2003 р.⁴

Не зважаючи на те, що документальні зібрання української еміграції є надзвичайно цінним джерелом не лише для вивчення її діяльності, а й для дослідження державотворчих процесів в Україні періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., життя та діяльності багатьох громадсько-політичних, військових і культурних діячів України першої половини ХХ ст., більшість дослідників ще не повною мірою використали їх

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. 1994. №1/6. С. 18-30; Кентій А.В. Фонд «Український музей у Празі» ЦДАГО України як складова «Празького Архіву» // Архіви України. 2000. № 1–3. С. 43–49; Грімстед П.К. «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К.: Держкомархів України, 2005. 252 с.

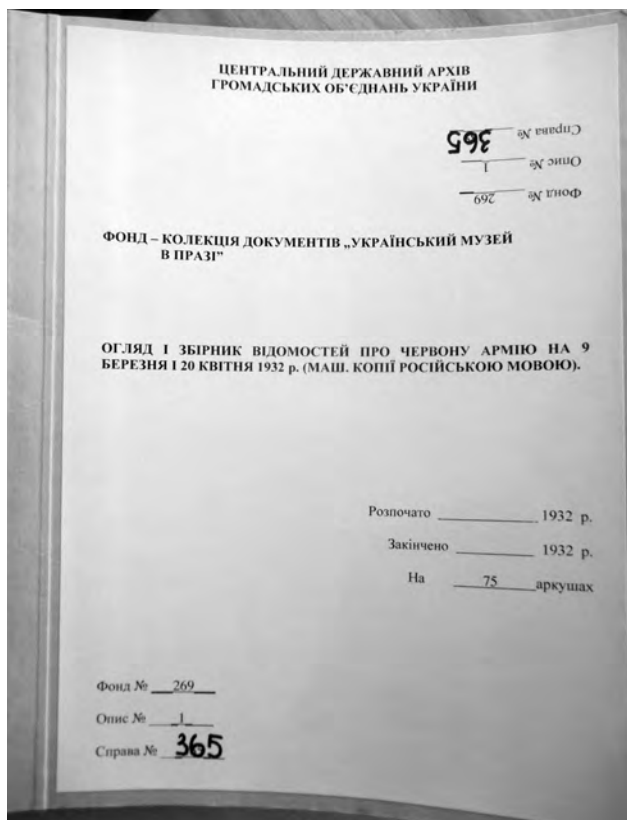
² Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. К., 1996. С.188-198; Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923-1930 рр.): історія створення й основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. 2004. С. 13-24 та ін.

³ Палієнко М. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Автореферат дис. ... д.і.н. Київ, 2008. 25 с.

⁴ Сідак В.С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К.: Темпора, Вид-во Національної академії СБ України, 2003. 240 с.

наявний інформаційний потенціал. Разом із тим існує потреба й у виробленні підходів до вивчення, аналізу та інтерпретації документів «зарубіжної україніки».

У Центральному державному архіві громадських організацій України у фонді 269 ««Колекція документів Український Музей в Празі» містяться два огляди Червоної армії (ЧА) (станом на 1 січня 1926 р. і 15 січня 1928 р.) та висновки до оглядів, датовані 31 травня 1928 р., 9 березня і 20 квітня 1932 р., імовірно, складені до інших оглядів, – разом п'ять документів.

Документи не підписані, відсутні й супроводжувальні листи до них, із яких можна було б дізнатися, хто і з якою метою їх складав, яка установа і куди їх направляла. Невідомо й те, хто

був з ними ознайомлений. Разом із тим вони надзвичайно інформативні щодо стану реформованої у 1924–1925 роках Червоної армії (комплектування, організація окремих родів військ, управління, кадрове та матеріально-технічне забезпечення тощо).

Вивчення і введення до наукового обігу цих видів аналітичних довідок не лише суттєво збагатить джерельну базу дослідження Червоної армії в міжвоєнний період (20–30-ті рр. XX ст.), а й розширить уявлення про різновекторні, багатогранні документальні масиви, що відклалися в архівах української еміграції. Важливою складовою критичного аналізу інформації, що міститься в оглядах, є встановлення авторства текстів.

Відтак *метою цієї розвідки є* атрибуція документів – складення особистісної характеристики особи чи осіб, які їх підготували, а також інформативні можливості оглядів як джерела з дослідження Збройних сил СРСР.

Документи надруковані на стандартних аркушах формату А-4, складені російською мовою. На полях містяться редакторські правки, що свідчить про підготовку їх до друку. Тексти надруковані на машинці дореволюційного чи революційного зразка, в яких використовувалися літери дореволюційного правопису. Згідно з декретом Народного комісаріату освіти РСФРР О. Луначарського (опублікований 23 грудня 1917 р.) з 1 січня 1918 р. усі радянські державні установи повинні були перейти до нового правопису.

Автор документів також користувався російською дореформеною орфографією, що зберігалася і в емігрантських виданнях.

Про це свідчить орфографічний аналіз текстів: у словах зберігаються скасовані реформою деякі букви російського алфавіту. Зокрема, літера «і»: «арміи», «спеціалістовъ», «наличіе», «могуція», «пополнення» тощо. У багатьох словах

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. 1994. №1/6. С. 18–30; Кентій А.В. Фонд «Український музей у Празі» ЦДАГО України як складова «Празького Архіву» // Архіви України. 2000. № 1–3. С. 43–49; Грімстед П.К. «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. К.: Держкомархів України, 2005. 252 с.

² Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. К., 1996. С.188–198; Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення й основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. 2004. Т.11. С. 13–24 та ін.

³ Палієнко М. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Автореферат дис. ... д.і.н. Київ, 2008. 25 с.

⁴ Сідак В.С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К.: Темпора, Вид-во Національної академії СБ України, 2003. 240 с.

наприкінці слова залишилися скасована реформою літера «ять» – «ъ» (писалася наприкінці слів після приголосних і не читалася): «съ», «отчеть», «унтеръ», «военнообязанныхъ», «во-первыхъ», «условиямъ» тощо.

В коренях деяких слів ще писалася літера «ѣ», яка означала «є»: «послѣдняя», «размѣр», «спѣшнаго», «зрѣнія», «тѣ» тощо.

Зберігалось й написання за старими правилами слів у родовому та орудному відмінках: писалося закінчення «-аго» замість «-ого»: «мирнаго» замість «мирного», «проведеннаго» замість «проведеного», «воздушнаго» замість «воздушного», «принятаго» замість «принятого», «решающаго» замість «решающего» тощо.

Дореформеними залишалися й закінчення слів жіночого та середнього роду в називному та орудному відмінках: «поставленныя» замість «поставленные», «трудящіяся» замість «трудящиеся».

Словарна форма родового відмінку однини писалася «ея» замість введеного реформою «ее» тощо.

Знання і використання деяких тонкощів орфографії, характерних для до реформованого періоду, а саме – написання термінів та назв державних інституцій з великої літери: Велика Війна, Російська Імперія, Військове Міністерство, Окремий Корпус Прикордонної сторожи – свідчить про високий рівень освіченості автора.

У фрагментах, де аналізується стан ЧА, використано звороти і мовні конструкції, характерні для ділового мовлення інструкцій та наказів, специфічні військові терміни тощо. У тих же частинах, де автор аналізує, висловлює власні думки, розмірковує над проблемою, стилістика тексту змінюється з офіційно-ділової на публіцистичну. Побудові речень, мовним зворотам, висловлюванням і навіть окремим словам оглядів притаманна певна вишуканість*. «Последняя задача была поставлена в сущности лишь Великой Войной»; «...Этот вопрос не имеет столь

большого значения»; «... вопрос *первостепенной важности*»; «*отвлечение с фронта ценнейшего инструкторского персонала*»; «*нежели в России*» тощо.

Лексико-фразеологічний аналіз текстів (особливості використання архаїзмів («*народности і племена військової повинности*»), професіоналізмів, висловлювань) видають приналежність автора оглядів до офіцерського складу колишньої Російської імператорської армії (РІА), який здобув професійну військову теоретичну підготовку досить високого рівня.

Зокрема, Першу світову війну автор оглядів називає «Великою Війною», що було характерним для військових РІА, в дописах нерідко вживаються військові звання імператорської армії: «унтер-офіцери»⁵ («молодший начальницький склад») та «обер-офіцери» (середній командний склад), а також назви управлінських структур РІА тощо. Головне Управління Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА) порівнює з Головним Штабом («*нечто вроде нашего прежнего Главного Штаба*»)⁶; дає роз'яснення, що в радянській державі – міліція – це «*наша колишня поліція*»⁷.

Автор володів ґрунтовними знаннями про предмет дослідження – як тогочасного стану Червоної армії, так і дореволюційної РІА. Зокрема, порівнюючи їх чисельність, він констатує, що напередодні війни в Російській армії, разом із козачими частинами*, служило близько 1,3 млн осіб, знав особливості комплектування підрозділів різних родів військ тощо.

У текстах використано чимало порівняльних таблиць. Автор легко оперує військовими термінами і цифрами щодо комплектування, озброєння, матеріального і фінансового забезпечення РІА і РСЧА, а також порівняє їх з арміями деяких європейських держав. Зокрема, автор звертає увагу на недостатню технічну оснащеність радянських військових частин. Так, на озброєнні стрілецького полку ЧА знаходилося

* У цитованих висловлюваннях використана сучасна орфографія.

⁵ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 2.

⁶ Там само, арк. 4.

⁷ Там само, арк. 7.

* До складу козацьких частин (на початку ХХ ст. в Росії нараховувалося 11 козачих військ загальною чисельністю до 3 млн осіб) зараховували всіх козаків-чоловіків, які, на відміну від регулярної армії, змушені були служити протягом 20 років. Ці війська відрізнялися від регулярних більш складною організацією: в мирні часи дві третини перебували «на пільгах», фактично не існували. Проте у воєнні часи збільшувалася кількість їх з'єднань за рахунок мобілізації полків, що перебували «на пільгах».

24 важких (станкових) кулеметів, у той час, як у німецькій армії – 36, у французькій – 48.

Наводився й перелік зброї, якою були оснащені військові частини всіх родів військ, та їх технічні й бойові характеристики. Зокрема, на озброєнні ЧА все ще перебували гвинтівки зразка 1891 р., револьвери системи «Наган», пістолети «Браунінг», автоматичні рушниця системи Шоша (перший ручний кулемет ХХ ст., який вважався одним із найгірших, застосовувався французькою армією в роки Першої світової війни), автомати Федорова (фактично – автоматична гвинтівка, яка була прийнята на озброєння РІА в 1916 р., мала обмежене застосування) тощо. Кількість англійських кулеметів Льюїса, і станкових кулеметів системи Максима та Кольта була обмеженою.

Автор оглядів звертає увагу на те, що основною зброєю ЧА залишалася гвинтівка. Це суттєво відрізняло її від західноєвропейських армій. До того ж, у складі ЧА ще перебували кавалерійські полки, які були озброєні шашками, шаблями й піками, та мали легендарні за часів громадянської війни «тачанки» зі станковими кулеметами⁸.

Також детально аналізувався технічний стан артилерії, військ зв'язку, інженерних військ, повітряного флоту тощо.

Військовий аналітик приходять висновку, що підходи радянського військового командування щодо технічного оснащення, як і саме озброєння РСЧА, не відповідали вимогам часу.

Важливе значення для визначення авторства має аналіз його світоглядних та ціннісних позицій, які реалізуються через деталі авторських ремарок, зауважень, мовні конструкції тощо.

Автор оглядів не сприйняв нову державу, проголошену на теренах колишньої імперії. Говорячи про СРСР, він уникає нової назви, використовуючи більш звичну для нього дореволюційну – Росія. В сюжетах, де йдеться про комплектування армії населенням з «національних окраїн», згадуються їх історичні назви.

Критичне ставлення до радянських законів чи державних і військових інституцій автор передає через словосполучення «так званий»: «так

званий «Закон про обов'язкову військову службу» (від 18 вересня 1925 р.), «так звані частини особливого призначення»⁹, «так званий пленум РВР [Революційної Військової Ради – Авт.]»¹⁰ тощо. Аналізуючи структуру Робітничо-селянської Червоної армії, автор називає види збройних сил: сухопутні, морські та повітряні, зазначаючи, що «чисто-комуністичні міліційні», *так звані частини особливого призначення скасовані*¹¹.

Негативне ставлення автора до радянської дійсності репрезентує і такий вияв інформаційного мовлення, як аргументація щодо використання радянської термінології. Так, аналізуючи згаданий вище Закон від 18 вересня 1925 р., автор пояснює, що «радянською термінологією особи, котрі «були позбавлені права вибирати та бути обраними до рад», визначалися як *«нетрудовий елемент»*¹².

Знаючи, що архіви української еміграції комплектувалися документами, що відкладалися внаслідок діяльності різних політичних угруповань, логічним було б припустити, що автор оглядів належав до однієї з цих течій, тим більше, що і серед прихильників П. Скоропадського, і командування Дієвої армії УНР було чимало колишніх офіцерів РІА, учасників Першої світової (Великої) війни.

Приналежність до оточення Гетьмана маловірогідна. Зокрема, автор оглядів проводить аналогії за функціональним призначенням між радянськими частинами прикордонної охорони (повна назва – Управління Прикордонної охорони), що входили до складу військ Об'єднаного Державного Політичного управління (ОДПУ), та Окремим Корпусом прикордонної сторожі (у документі рос. – «Отдельным Корпусом Пограничной стражи») – формуваннями спеціального призначення у збройних силах Російської імперії. Загони з охорони кордонів за часів Гетьманату мали схожу, але іншу назву – «Окремий корпус кордонної охорони».

Не належав автор огляду і до уенерівської течії української еміграції. За часів Української Народної Республіки (УНР) намагалися відродити саме Окремий корпус кордонної охорони – прикордонні структури часів Гетьманату.

⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 23–39.

⁹ Там само, арк. 1.

¹⁰ Там само, арк. 11.

¹¹ Там само, арк. 1, 4.

¹² Там само, арк. 5.

Огляди написані російською мовою, що також свідчить про те, що автор не належав до ДЦ УНР в еміграції. Звичайно, можна припустити, що, отримавши спеціальну військову підготовку російською мовою, автору, навіть, якщо він належав до керівництва армії УНР, легше було теоретизувати на професійні теми тією мовою, на якій він здобував фахову підготовку. Проте листування членів ДЦ УНР в еміграції велося, переважно, українською мовою, про що свідчать численні документи, що також зберігаються у фонді Празького архіву.

На нашу думку, визначальним щодо національної приналежності і політичної орієнтації автора аналітичних довідок є висловлювання про національний склад ЧА. Українські військові офіцери, навіть ті з них, хто закінчив вищі навчальні заклади і служив у Російській імператорській армії, але в період національно-визвольних змагань виборював для українців право на власну державу, не дозволив би собі написати, що серед російського населення СРСР великороси складають 55,1%, малороси або українці – 18,1%, білоруси – 2,5%¹³. Або те, що російський народ поділяється «з великою натяжкою» на три гілки: великоросів, малоросів чи українців та білорусів¹⁴.

До того ж, розглядаючи проблему формування національних військових формувань, автор підкреслює, що це робилося, на його думку, з метою привернути на бік радянської влади симпатії тих національностей, в середовищі яких ширилися «самостійницькі настрої». При цьому він звертає увагу на населення, яке мешкало в прикордонній смузі (молдаван, білорусів, народів Середньої Азії), жодним чином не згадуючи потужний український рух за незалежність. Представник української політичної еміграції не міг оминати цю проблему.

При цьому він виходив з інтересів не окремих радянських республік чи національностей (виділення зі складу РІА українських військових частин було досить актуальним в період Української революції), а розмірковував як політик і державник, виходячи з інтересів колишньої імперії, яка у нього асоціювалася з СРСР. Відтак, він вважав, що рішення про формування військових підрозділів за національним принципом

було помилковим, оскільки порушувався основний принцип єдності армії¹⁵.

Водночас він вважав правильним залучити до військової повинності представників усіх народів, що мешкали на території СРСР (не російське населення Туркестану, Сибіру, Киргизії, півночі Європейської частини Росії, мусульманське населення Кавказу тощо). Але й автор розглядав проблему на державному рівні, вказуючи на труднощі практичної реалізації цього плану. Зокрема, відсутність військових статутів та іншої військової літератури мовами народів СРСР, а також брак командирів ЧА, які б володіли цими мовами, – могли стати на перешкоді реалізації задуму.

Отже, провівши атрибуцію текстів оглядів ЧА, що зберігаються серед архівних документів української еміграції, можемо стверджувати, що їх автор – російськомовний емігрант, який отримав вищу військову освіту, колишній офіцер РІА, який не визнав більшовицький переворот. Глибокі знання щодо принципів комплектування і функціонування РІА і ЧА, порівняння їх позитивних і негативних рис, а також аналіз озброєння, системи підготовки військових кадрів та ін. – дозволяють зробити припущення, що він служив у Головному штабі армії або мав відношення до штабної роботи. Ця людина не визнала революційний переворот в колишній Російській імперії, досить критично ставилася до процесів, що відбувалися в СРСР. Разом із тим, автор не належав до жодної з течій української політичної еміграції.

Крім українців, у 20-ті роки ХХ ст. за межами колишньої Російської імперії опинилося чимало її колишніх підданих. Серед емігрантів за чисельністю, активною діяльністю та значним впливом відрізнялося так зване Російське військове закордоння. Воно формувалося й підтримувалося, передусім, зусиллями офіцерства. Ймовірно, автор оглядів був представником так званої «білої» військової еміграції.

Це засвідчує й архітектоніка текстів архівних документів. Огляди чітко структуровані, поділяються на розділи: комплектування Червоної армії; організація окремих родів військ, центрального апарату, управління військовими округами, корпусами, дивізіями; керівний склад;

¹³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 11.

¹⁴ Там само, арк. 123.

¹⁵ Там само, арк. 12.

військово-навчальні заклади; постачання та грошове забезпечення тощо.

Інформація, яка міститься в них, могла бути отримана як легальним, так і нелегальним шляхом. Зокрема, в текстах наведені висловлювання вищого командування Збройних сил СРСР, що були опубліковані в пресі, посилання на вищі партійні форуми тощо. Водночас фрагменти стенограм закритих партійних зборів у військових частинах під час «чисток», співвідношення за освітнім, партійним, національним складом абітурієнтів до військових навчальних закладів, детальна характеристика озброєння різних родів військ та багато іншого – могли бути отримані лише нелегально, особами, які безпосередньо перебували на території СРСР та мали відношення до радянських Збройних сил.

Отже, змістовне наповнення текстів оглядів свідчить про причетність їх автора до емігрантських розвідувальних структур, які здобували інформацію стратегічного характеру.

Саме до завдань стратегічної зовнішньої розвідки, крім збирання інформації про стратегічний потенціал (соціально-економічні та політичні ресурси і можливості) та наміри країни, що вивчалася, входило отримання відомостей про збройні сили потенційного противника, а саме: кількість і чисельність військових частин, особливості їх комплектування, озброєння, тактика ведення бою, настрої всередині військ тощо. Як і професійні та психологічні характеристики командування.

Автор оглядів звертає увагу на те, що командний склад РСЧА, порівняно з роками громадянської війни, суттєво змінився: внаслідок «чисток» від колишніх офіцерів у першій половині 1920-х рр. відбулася його *«штучна пролетаризація»*. Колишні офіцери РІА залишилися лише у вищих штабах, центральних управліннях і військово-навчальних закладах. У 1926 р. основну масу командного складу становили молоді офіцери, які отримали військову освіту в радянських військових училищах. Якщо в 1922 р. таких командирів було 56,6%, то вже в 1925 р. – 90,5%.

Емігрантський військовий аналітик був не

високої думки про фахову підготовку в цих закладах освіти. Слабкою була не лише військова, а й технічна підготовка червоних командирів¹⁶. І проблема була не у відсутності кваліфікованих педагогів (у військових навчальних закладах працювало чимало досвідчених офіцерів старої генерації), а у недостатній базовій освітній підготовці майбутніх курсантів, які просто були не здатні оволодіти оптимальним рівнем необхідних для командира знань.

В оглядах ретельно виписані біографії та характеристики наркома з військових і морських справ К. Ворошилова та членів Революційної військової ради (РВР) – *«колегії при комісаріаті»*. Зокрема, про Г. Орджонікідзе написано, що він *«людина великої волі й енергії, користується величезним авторитетом та впливом у партії»*¹⁷. А ось С. Будьонного охарактеризовано, як *«фігуру барвисту й яскраву, проте ... цілковито нікчемну»*¹⁸.

Описавши ліфти у військовій кар'єрі С. Каменєва, колишнього командуючого збройними силами РСФФР, автор оглядів робить висновок, що тому, мабуть, *«уже не судилося грати перші ролі»*¹⁹.

Військовий аналітик зазначає, що серед 12 членів вищої військової колегії СРСР – РВР – лише п'ятеро є професійними військовими (С. Каменєв, О. Єгоров, М. Тухачевський, С. Будьонний, П. Баранов), інші – партійні працівники. Їх середній вік – близько 40 років, за національністю – здебільшого росіяни, крім В. Зофа – чеха, Г. Орджонікідзе – грузина, Й. Уншлихта – поляка та *«підозрілого до євреїства»* – М. Лашевича²⁰.

Ретельний аналіз вищого військового командування, вивчення його рівня професіоналізму, місця кожного з них у військовій ієрархії, сильних і слабких сторін – є завданням, яке ставиться перед стратегічною розвідкою стороною потенційного супротивника.

Автор звертає увагу і на спроможності Збройних сил протистояти зовнішній агресії, зокрема, вести оборонні бої, що теж є пріоритетом стратегічної військової розвідки. Саме під таким кутом він розглядає забезпечення військових частин бойовими і технічними засобами,

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 48.

¹⁷ Там само, арк. 22.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само, арк. 24.

передусім, гарматами, ступінь взаємодії армійських підрозділів різних родів військ при розгортанні театру воєнних дій на території СРСР.

Отже, огляди є класичним прикладом аналітичних довідок органів, що займалися стратегічною розвідкою однієї з військових емігрантських організацій, яка не залишила намір продовжувати боротьбу проти більшовизму у прогнозуванні вірогідності того, що СРСР ініціативно розпочне агресію проти своїх західних сусідів.

При цьому погляди автора дописів є діаметрально протилежними радянській військовій доктрині щодо ведення бойових дій «на чужій території».

Крім українців, у 20-ті роки ХХ ст. за межами колишньої Російської імперії опинилося чимало її колишніх підданих. Серед емігрантів за чисельністю, активною діяльністю та значним впливом відрізнялося так зване Російське військове закордоння. Воно формувалося й підтримувалося, передусім, зусиллями офіцерства. Існували сотні військових з'єднань, союзів, товариств, організацій, члени яких намагалися зберегти військове братерство та мріяли повернутися на батьківщину. Проте зібрати досить детальну та різнопланову інформацію про стан і різні аспекти комплектування, озброєння, кадровий склад та морально-політичний стан Червоної армії, а також проаналізувати зібраний матеріал, були спроможні лише декілька структур.

Передусім, це могли бути члени створеної в 1922 р. так званої Бойової організації, яку очолював О. Кутепов. Кутепівцям належала провідна

роль у проведенні таємних операцій (диверсійних і терористичних актів) та налагодженні розвідувальної діяльності на території СРСР. Ставлячи за мету підготовку збройного антирадянського повстання в Росії (пізніше – СРСР) та маючи воєнний досвід Першої світової і громадянської воєн, очільники організації, як ніхто інший, розуміли

О. Кутепов

важливість проведення стратегічної розвідки на території ймовірного противника.

Серед членів Бойової організації було чимало добре підготовлених (мали відповідну військову освіту) та досвідчених професійних військових, які здобували інформацію про радянські збройні сили на теренах СРСР. Зокрема, член організації Д. Гокканен вісім разів перетинав кордон і здобував інформацію про розташування військових частин Ленінградського військового округу, структуру та озброєння артилерійських частин. Його брат М. Гокканен здобув інформацію про авіаційну та хімічну промисловість, систему зв'язку, стан шосейних та ґрунтових доріг, залізниці тощо²¹. Були й інші члени Бойової організації О. Кутепова (Г. Радкович, Ю. Петерс, М. Захарченко, О. Болмасов, Д. Мономахов, В. Самойлов, С. Солов'їв, М. Строев та ін.²²), які неодноразово нелегально перетинали кордони СРСР для здобування відповідної інформації розвідувального характеру.

Після смерті Головнокомандуючого Російською армією і керівника Російського загальновійськового союзу (РОВС) – найпотужнішої білоемігрантської організації – генерала П. Врангеля, з 1928 р. РОВС очолив О. Кутепов. Саме з його приходом активізувалася діяльність РОВС та її так званої «Внутрішньої лінії» (спецслужби) на теренах СРСР, яка полягала у збиранні інформації розвідувального характеру та вчиненні диверсійних і терористичних актів.

Крім того, у 1920-ті роки в низці країн Європи, де опинилися після поразки «білого руху» військовики колишньої РІА, була створена, за зразком колишніх військових училищ і кадетських корпусів імперії, мережа військових навчальних закладів для емігрантської молоді. А у березні 1927 р. у Парижі відкриті Закордонні Вищі військово-наукові курси для системи підготовки і підвищення кваліфікації військових кадрів. Курси очолив колишній професор Миколаївської академії Генштабу, відомий і авторитетний за кордоном учений і воєнний теоретик генерал М.М. Головін. Його праці перекладалися іноземними мовами, а сам він після революції мешкав у Парижі, де читав лекції з історії Першої світової війни у Французькій Вищій воєнній школі.

²¹ Волков С. Организация генерала Кутепова // Электронный ресурс. Режим доступа: http://hrono.ru/organ/rossiya/org_kutepova.html

²² Русская эмиграция в борьбе с большевизмом / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. М.: Центрполиграф, 2005. С. 450, 461.

Курси працювали за системою навчання у Миколаївській військовій академії Генерального штабу – найпрестижнішого навчального закладу з підготовки вищого офіцерського складу РІА. До викладання на Курсах були залучені провідні російські військові вчені-емігранти. Генерали О. Байов, О. Геруа, М. Головін, Б. Штейфон, В. Доманевський та інші вивчали, аналізували й популяризували досвід воєнного мистецтва Першої світової (Великої) і громадянської воєн, організацію армій провідних країн світу тощо. Всі ці люди отримали не лише гарну військову освіту, мали багатий воєнний досвід, у тому числі й штабної роботи, але й володіли неабиякими аналітичними здібностями та були наділені літературними талантами. Тут працював і досвідчений військовий розвідник та контррозвідник – генерал М. Батюшин, який за допомогою емігрантсько-співвітчизників у 1939 р. у Софії видав свої мемуари, присвячені становленню в Росії військової контррозвідки*.

На Вищих курсах М. Головіна викладав і відомий в емігрантських колах військовий учений, спеціаліст із вивчення Червоної армії А. Зайцов**. Саме він до того, як у 1928 р. перейти до викладацької роботи, за завданнями О. Кутепова, займався секретною роботою на території радянської Росії. В 1933 р. він опублікував і цікаве дослідження з історії громадянської війни в колишній Російській імперії, зокрема, щодо організації Червоної армії, залучення до її командних кадрів старого офіцера, створення інституту військових комісарів для контролю над армією, підготовки червоних командирів тощо²³. У праці він оперував цифрами щодо чисельності командного складу ЧА з числа офіцерів Генерального штабу, випускників радянських військових шкіл, зіставляв, прогнозував, робив висновки щодо порушених питань тощо.

Форма подання матеріалу у праці А. Зайцова, з використанням великої кількості цифр для ілюстрації та інтерпретації фактів і явищ, за

Арсеній Зайцов

А. Зайцов,
В. Доманевський
(сидять зліва направо –
викладачі Вищих курсів
Головіна, грудень 1915 р.

* Батюшин Н.С. Тайная военная разведка и борьба с ней. М.: X-History, 2002 // Електронний ресурс. Режим доступу : http://militera.lib.ru/science/batushin_ns/index.html.

** Зайцов Арсеній Олександрович (1889–1954). Закінчив Пажеський корпус, Миколаївське інженерне училище (1909), академію Генерального Штабу (1915). Брав участь у Білому русі. 20.07.1920 р. евакуювався до Югославії. Повернувся у Крим, де продовжив воювати до евакуації армії П. Врангеля. За кордоном закінчив Курси Генерального Штабу. В 1931 р. – помічник з навчальної частини і член навчального комітету Вищих військово-наукових курсів у Парижі.; з 1938 р. помічник керівника і керівник Курсів. У 1938 р. захистив дисертацію, професор. Помер 2.04.1954 р. у Парижі.

²³ Зайцов А. 1918: очерки истории русской гражданской войны. М.: ООО «Икс-Хистори», 2015 // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.dk1868.ru/history/zaitsov5.htm>

стилем написання схожа з деякими фрагментами оглядів з архіву української еміграції. Проте здається малоймовірним, що інформацію, яка стала основою для написання оглядів, могла зібрати та проаналізувати одна людина.

Відтак, можемо припустити, що величезний за обсягом матеріал, який охоплював найрізноманітнішу проблематику: від аналізу чисельності населення СРСР й осіб призовного віку до озброєння й системи управління різними родами військ і окремими військовими підрозділами, – могли узагальнити, систематизувати, проаналізувати та скласти чітко структуровані документи лише декілька осіб. Думати так змушують і тексти окремих частин оглядів, які дещо відрізняються один від одного інформативною насиченістю та стилістикою.

Отже, провівши атрибуцію текстів оглядів Червоної армії, що зберігаються у фондах української еміграції ЦДАГО України, припускаємо, що зібрати детальну та всеохоплюючу засекречену інформацію про збройні сили СРСР могли члени Бойової організації О. Кутепова або пізніше – Російського загальновійськового союзу, після того, як його очолив О. Кутепов. Розуміючи, яку загрозу могла представляти ця організація на чолі саме з О. Кутеповим, у січні 1930 р. органами ОДПУ була проведена операція з його ліквідації.*

Проте бойовики О. Кутепова, серед яких переважали молоді юнкери та випускники закордонних російських кадетських корпусів, в силу відсутності відповідного рівня професійних знань, досвіду участі у масштабних бойових діях (тактика організації та проведення диверсійних і терористичних актів мала свої особливості) та відповідної аналітичної роботи, були неспроможні, навіть на підставі здобутої інформації, підготувати аналітичні дослідження з питань стану й перспектив розвитку Збройних сил СРСР.

Така копітка робота з опрацювання матеріалу та складання ретельних узагальнюючих документів була під силу військовим аналітикам

та науковцям Вищих військово-наукових курсів М. Головіна або інших військових навчальних закладів, створених за кордоном білим офіцerstвом.

Аргументом на користь цього твердження є той факт, що серед усіх структурних підрозділів Штабу РСЧА, авторів оглядів найбільше зацікавило Шосте управління, яке займалося дослідженням та використанням досвіду війни, що було також об'єктом наукових інтересів саме науковців Вищих курсів²⁴.

Аналітичні огляди Червоної армії, які зберігаються у фондах ЦДАГО України, за структурою, стилем, орфографією та лексико-фразеологічною характеристикою аналогічні «Огляду Червоної армії на літо 1929 р.», який був надрукований за розпорядженням О. Кутепова, і один з екземплярів якого зберігається в Бібліотеці університету Північної Кароліни у м. Чапел-Хілл(США)²⁵ і є у відкритому доступі в мережі Internet.

У тій же колекції зберігаються й інші твори представників російської військової еміграції. Серед них, зокрема, декілька лекцій полковника І. Пятницького, присвячених дослідженню Збройних сил СРСР («Червона армія і комуністична партія», «Військова організація державної оборони СРСР» та ін.). Лекції були підготовлені для слухачів офіцерської школи РОВС.

Схожими є й інтерпретація подій і явищ, що відбувалися в Ча. Зокрема, аналітики всіх оглядів позитивно оцінювали принципи формування Збройних сил. Не дивлячись на соціалістичну природу, військове керівництво СРСР, на їх думку, зробило правильний вибір, відмовившись у 1924 р. від ідеї чисто «міліційної» армії, що було характерним для програм усіх соціалістичних партій, та перейшовши на змішану «кадрово-міліційну» систему комплектування РСЧА.

Водночас емігрантські аналітики звертали увагу на протиріччя у вимогах до підбору майбутніх військових командних кадрів. Вони вважали великою помилкою партійно-радянського керівництва збільшувати «пролетарсько-партій-

* 26 січня 1930 р. генерал О. Кутепов був викрадений та вбитий співробітниками ОДПУ. Після нього РОВС очолив генерал Є. Міллер, який змінив тактику діяльності організації. Замість «активних дій» (проведення терористичної і диверсійної роботи на теренах СРСР), основний акцент робився на розвідувально-пропагандистській діяльності.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 24 – 26.

²⁵ Красная армия (лето 1929 года) // Коллекция Андре Савина (Университет Северной Каролины в Чапел-Хилл) (University Library, University of North Carolina at Chapel Hill) // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://archive.org/details/krasnaiaarmii00kute>

ний прошарок» серед командного складу ЧА. Це призводило до того, що три чверті абітурієнтів Військової академії мали лише початкову освіту (4 класи). Враховуючи потреби у зростанні технічного оснащення Збройних сил СРСР (аналогічні процеси відбувалися в усіх арміях європейських держав) та низький загальноосвітній рівень майбутніх командирів, ті були, в переважній більшості, апіорі нездатні оволодіти складною військовою технікою. Отже, спроба поєднати ці дві вимоги до «червоних командирів» – пролетарське походження і партійність з високим освітнім та інтелектуальним рівнем, було, на їх думку, нерозв'язною проблемою Збройних сил СРСР.

Визнавши авторство оглядів ЧА за представниками розвідувальних структур білого закордоння, виникає питання: яким чином ці матеріали опинилися в архіві української еміграції? За логікою, вони повинні були зберігатися в Російському Закордонному історичному архіві, створеному в 1923 р. у Празі за підтримки міністерства іноземних справ Чехословаччини. Відповідно до наказу від 24 травня 1930 р. генерал-лейтенанта Є. Міллера, який очолював РОВС після зникнення в 1930 р. його голови генерала О. Кутепова, всі військові організації зобов'язані були надсилати туди друковані вісники, документи і матеріали³¹. Відтак створювався великий архів Російського закордоння зі збереженням у ньому документів воєнної еміграції.

Можемо лише припустити, що під час вивезення з Праги по закінченню Другої світової війни матеріалів російської та української еміграції, ці унікальні документи випадково потрапили у фонди саме української еміграції. Тим більше, що дослідниця архівів української еміграції М. Палієнко стверджує, що у фондах російської еміграції, які зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) та Російському державному військовому архіві

(РДВА), є чимало документів української еміграції, які мали б перебувати в архівах України²⁷.

Є й інша версія того, як саме аналітичні матеріали, складені, без сумніву, білоемігрантськими розвідниками, потрапили до українського архіву.

Відома українська дослідниця історії вітчизняних спецслужб Т. Вронська, аналізуючи стратегію і тактику діяльності спецслужби Військового міністерства Державного Центру (ДЦ) УНР в екзилі та його лідерів, приходить висновку, що військовий міністр В. Сальський, який скеровував усю розвідувальну діяльність ДЦ, як дійсний державник, відкидав вузько політичні амбіції, вважав можливим для досягнення мети – повалення радянського режиму в Україні – співпрацювати з різними політичними силами, інтереси яких співпадали. Зокрема, в боротьбі за створення національних незалежних держав він не залишав ідею можливої співпраці з політичними емігрантськими організаціями інших національностей колишньої Російської імперії.

За інформацією, що міститься в документах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України, у 1932 р. почалося зближення між гетьманцями та уенерівцями (протилежними політичними течіями української еміграції). Гетьманці ж працювали у тісному контакті з генералом Є. Міллером, який у той час очолював РОВС. Як повідомляв агент ДПУ УСРР, нестачу командних кадрів в армії УНР В. Сальський планував вирішити за рахунок призначення на ці посади білих офіцерів, які були членами РОВС²⁸.

Таким чином, почалася певна консолідація військових емігрантських сил²⁹. За таких обставин, збираючи інформацію розвідувального характеру щодо Збройних сил свого потенційного противника – СРСР – спецслужба ДЦ УНР могла використовувати й друковану продукцію інших політичних течій еміграції³⁰, зокрема, й

²⁶ *Голдин В.И.* Гражданская война в России и военная эмиграция 20-30-х годов XX века. Архангельск, М.: Поморский университет, 2011. С. 107.

²⁷ *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Автореферат дис... доктора історичних наук / К., 2008. С. 9.

²⁸ Спецслужби УНР 20-30 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. К.: Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки, 2017. С. 117 – 118 // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://szru.gov.ua/uploads/files/news-gal-arhiv/specsluzbi-unr-20-30-rokiv.pdf>

²⁹ Там само. С. 113.

³⁰ *Сідак В.С.* Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К.: Темпора, Вид-во Національної академії СБ України, 2003. С. 59.

оглядів ЧА, підготовлених військовими розвідниками-аналітиками «білої» течії еміграції. За таких обставин збереження чернеток оглядів ЧА в архівних колекціях української еміграції було цілком логічним.

Таким чином, зробивши зовнішній і внутрішній (зміст документів) аналіз оглядів РСЧА, що зберігаються у фондах так званого Празького архіву ЦДАГО України, з'ясовано, що метою їх створення стало детальне вивчення Збройних сил СРСР як стратегічного противника в майбутньому збройному протистоянні. Це було основним завданням розвідувальних структур емігрантських організацій. Використовуючи

літературні, лінгвістичні та історичні методи, зроблена атрибуція текстів документів. Враховуючи високий аналітичний рівень оглядів, знання предмету дослідження, певні наукові і літературні здібності, встановлено, що їх автором / авторами могли бути особи, які мали вищу військову освіту, отриману до революції, служили на керівних (можливо, штабних) посадах в Російській імператорській армії і в еміграції працювати на Вищих військово-наукових курсах М. Головіна. При цьому вони використовували матеріали розвідувального характеру, здобуті членами Бойової організації О. Кутепова та агентурної мережі, яка діяла на теренах СРСР.

References

Batiushyn, N. S. 2002. *Tainaia voennaia razvedka y borba s nei*. Moskva: X-History. [in Russian].

Holdyn, V. Y. 2011. *Hrazhdanskaia voina v Rossyy y voennaia emyhratsyia 20-30-kh hodov KhKh veka*. Arkhanhelsk, Moskva: Pomorskyi unyversytet, 2011. [in Russian].

Hrimsted, P.K. 2005. "Prazki arkhivy" u Kyievi ta Moskvi: Povoienni rozshuky i vyvezennia emihratsiinoi arkhivnoi ukrainiky. Kyiv: Derzhkomarkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].

Kentii, A.V. 2000. Fond "Ukrainskyi muzei u Prazi" TsDAHO Ukrainy yak skladova "Prazkoho Arkhivu". *Arkhivy Ukrainy*. 1–3, 43–49. [in Ukrainian].

Krasnaia armyia (leto 1929 hoda). *Kollektsyia Andre Savyna (Unyversytet Severnoi Karolyny v Chapel-Khyll)* Rezhym dostupu: <https://archive.org/details/krasnaiaarmii00kute>. [Data dostupu: 20. 07. 2020]. [in Russian].

Lozenko, L. 1994. Prazkyi ukrainskyi arkhiv: istoriia i sohodennia. *Arkhivy Ukrainy*. 1/6, 18–30. [in Ukrainian].

Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii v Yevropi u 1920-kh – 1940-kh rr. (stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii)*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Paliienko, M. 2004. *Ukrainskyi natsionalnyi muzei-arkhiv u Prazi (1923–1930 pp.): istoriia*

stvorennia y osnovni napriamky diialnosti. *Studii z istoriii arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 11, 13 – 24. [in Ukrainian].

Volkov, S. (Comps., Ed., Foreword). (2005). *Russkaia emyhratsyia v borbe s bolshevyzmozom*. Moskva: Tsentrpolymraf. . [in Russian].

Savchenko, H. & Sribniak I. 1996. *Zasnuvannia Holovnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu-arkhivu armii UNR. Istoriiia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: Zbirnyk statei*. Kyiv, 188–198. [in Ukrainian].

Sidak, V.S. & Vronska T. V. 2003. *Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty*. Kyiv : Tempora, Vyd-vo Natsionalnoi akademii SB Ukrainy. [in Ukrainian].

Spetssluzhby UNR 20–30 rokiv mynuloho storichchia v arkhivnykh dokumentakh rozvidky. (2017). Kyiv: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky. [Online]. Rezhym dostupu: <https://szru.gov.ua/uploads/files/news-gal-arhiv/specsluzbi-unr-20-30-rokiv.pdf>. [Data dostupu: 20. 07. 2020]. [in Ukrainian].

Volkov, S. *Orhanyzatsyia henerala Kutepova. Hronos* [Online]. Rezhym dostupu: http://hrono.ru/organ/rossiya/org_kutepova.html. [Data dostupu: 20. 07. 2020]. [in Russian].

Zaitsov, A. 2015. *1918: ocherki istorii russkoy grazhdanskoy voynyi*. Moskva: OOO «Yks-Khystory». [in Russian].